
Lina Malek
Udruga *Ekomuzej Bistra*, Bistra
lina.malek@gmail.com

Dolores Domitrović Miličić
Udruga *Ekomuzej Bistra*, Bistra
doloresmilicic@gmail.com

DOI
<https://doi.org/10.32458/ei.29.6>
UDK
008:061.2(497.521-2Bistra)
821.163.42:39](086.8)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 29. svibnja 2024.
Prihvaćeno: 5. lipnja 2024.

Doprinos Udruge *Ekomuzej Bistra* bilježenju i popularizaciji usmene književnosti u 21. stoljeću – projekti *e-Spomemar* i *e-Spomemar 2*

Uz teorijski osvrt na ulogu muzeja i drugih institucija te medija u bilježenju, očuvanju i promociji usmene tradicijske kulture, rad donosi detaljan opis projekata „e-Spomemar: popularizacija i očuvanje tradicijske kulture Bistre“ i „e-Spomemar 2: terensko istraživanje, očuvanje i popularizacija tradicijske kulture Bistre“ Udruge Ekomuzej Bistra te sličnosti i razlike među njima. U dvadeset i sedam produciranih videozapisa u okviru projekata zabilježena su kazivanja, različiti usmenoknjiževni oblici i govor starijih kazivača, čime je ostvaren trajan zapis bistranskoga govora i temelj za daljnja istraživanja. Svjedočanstva kazivača pokazuju kontinuitet usmene tradicije. Edukativne informacije sadržane u videozapisima pružaju resurse za istraživače, nastavnike i edukatore, omogućujući im da, primjerice, koriste ove videozapise u učenju o usmenoj književnosti i medijskoj pismenosti. Udruga je ovim projektima ostvarila trajan doprinos u bilježenju, istraživanju i popularizaciji usmene bistranske književnosti u 21. stoljeću i jačanju vidljivosti organizacije.

Ključne riječi: e-Spomemar, nematerijalna kulturna baština, novi mediji, Udruga *Ekomuzej Bistra*, usmena književnost

UVOD

Usmena je književnost važan dio tradicijske kulture. Premda pripada prošlosti, ona je značajan dio današnjice, smatraju Ljiljana Marks i Ivan Lozica (2001: 456), jer je možemo opaziti svuda

oko nas; ona prati čovjekov život, prisutna je u godišnjim običajima te radosnim i tužnim životnim okolnostima.

U općini Bistra, koja administrativno pripada Zagrebačkoj županiji, i dalje živi usmena kultura zahvaljujući mještanima i lokalnim udrugama kao što su Kulturno-umjetničko društvo *Bistra*, Muški pjevački zbor *Bistrani*, Udruga *Vuglenari*, Udruga vinogradara, vinara i ljubitelja dobrog vina *Sveti Nikola – Bistra* i druge.

Međutim, Klementina Batina (2023: 50) ističe kako je u hrvatskoj znanstvenoj literaturi dostupan mali broj radova o etnološkim i folklornim aspektima tradicijske kulture Bistre. Primjerice, Vladimir Tkalić (1925) i Josip Forjan (1996) bavili su se bistranskom narodnom nošnjom, dok je Anita Celinić (2011: 29-30) pisala o govoru bistranskoga kraja, koji „pripada staroj, konzervativnoj skupini govora (koji čuvaju osnovnu kajkavsku akcentuaciju) i koji se, prema novijim podjelama kajkavskoga narječja, svrstava u središnjozagorski dijalekt“. K tomu, govor je to koji je „generacijski obilježen karakterizirajući osobe starije životne dobi“ (Celinić 2011: 29-30).

Nadalje, Ludvik Kuba (1892) i istraživači Instituta za etnologiju i folkloristiku Jerko Bezić, Nikola Bonifačić Rožin, Olinko Delorko, Ivan Ivančan, Zorica Rajković, Divna Zečević istraživali su 1970-ih usmenu književnost, tradicijske običaje, pjesme i plesove stubičkoga kraja¹ te su time obuhvatili i bistranski kraj. U novije doba bistranskom se tradicijskom kulturom bavila Klementina Batina (2014), dok su Karolina Vrban Zrinski i Lina Malek (2022) istražile zapise o bistranskoj usmenoj književnosti.

U 21. stoljeću osobito je važno naglasiti ulogu novih medija u istraživanju usmenoknjiževne građe, o čemu pišu Vanda Babić i Denis Vekić (2016: 162-170). Autori ističu da su suvremeni mediji, poput interneta i filma, „korisni u prijenosu i popularizaciji usmene književnosti“ (Babić i Vekić 2016: 168).

Stoga je cilj ovoga rada dati teorijski osvrt na ulogu muzeja, baštinskih institucija i medija u bilježenju, popularizaciji i očuvanju usmene tradicijske kulture i deskriptivnom metodom predstaviti dva autorska projekta posvećena digitalnom bilježenju i prezentaciji usmenoknjiževne građe bistranskoga kraja.

UDRUGA EKOMUZEJ BISTRA

Klementina Batina (2023: 50) piše kako Udruga *Ekomuzej Bistra* aktivno djeluje od 2016. godine sa svrhom zaštite, istraživanja i prezentiranja kulturnih (materijalnih i nematerijalnih), prirodnih i duhovnih vrijednosti bistranskoga kraja. Poseban je cilj uspostava bistranskog ekomuzeja² (Batina 2023: 50). Udruga danas okuplja više od pedeset članova, pretežno lokalnog stanovništva „srednje dobi i raznih profila – od amatera do stručnjaka“ (Batina 2023: 50). Kao aspekte nematerijalne kulturne bistranske baštine Batina (2023: 51) izdvaja „svadbene, uskrсне, božićne, vinogradarske i pokladne običaje“, „umijeće izvedbe tradicijskih napjeva i plesova“, „umijeće izrade svečanoga ženskog oglavlja, umijeće izrade tradicijskih ukrasa od krep-papira“ te „bogatstvo jezičnog (kajkavskog) idioma“. Neki su od dosadašnjih baštinskih projekata *Bistranske*

1 Stubički kraj, odnosno Gupčev zavičaj, odnosi se na širu okolicu Stubice (usp. Uredništvo 1974: 3-4).

2 Prema Zakonu o muzejima, ekomuzej jest „model održivog upravljanja prirodnom i kulturnom baštinom, koji koristi mehanizam partnerstva, umrežavanja i/ili baštinskog kativizma u svrhu cjelovitoga pristupa očuvanju, interpretaciji i prezentaciji baštine na određenom području“ (Zakon o muzejima čl. 3).

hiže (2016.), *Mapiranje tradicije Bistre – hiže, staze i puti* (2017.), *Tajne dvorca Oršić* i radionice posvećene prenošenju umijeća izrade bistranskoga tradicijskog nakita (Batina 2023: 50-57). Udruga je 2018. godine predala Ministarstvu kulture i medija Republike Hrvatske prijedlog „za pokretanje postupka zaštite umijeća izrade bistranskoga tradicijskog nakita tehnikom nizanja raznobojnih staklenih perli na konjsku strunu“ (Batina 2023: 51), što je ostvareno 2021. pa se umijeće nalazi u Registru kulturnih dobara pod oznakom Z-7453 (Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske 2024a). Osobito je važno istaknuti da je Udruga ostvarila svoj poseban cilj (Batina 2023: 50) jer je, uz Turističku zajednicu Zagrebačke županije, partner na projektu *Obnova zgrade stare škole i kulturno-turistička revitalizacija kroz ITU mehanizam – EKOMUZEJ BISTRA* (2021. – danas), kojega je nositelj i prijavitelj Općina Bistra (Batina 2023: 57).

TEORIJSKI OKVIR

ULOGA MUZEJA I DRUGIH INSTITUCIJA I ORGANIZACIJA U OČUVANJU TRADICIJSKE KULTURE LOKALNIH ZAJEDNICA

U očuvanju baštine lokalnih zajednica važnu ulogu imaju muzeji i druge institucije i organizacije. Stoga u nastavku donosimo odabrane primjere muzeja i institucija te njihovih aktivnosti koje se odnose na njegovanje lokalne tradicijske kulture.

O primjeru za očuvanje kulturnog i regionalnog identiteta u Donjoj Kupčini pisala je Željka Petrović (2008). Autorica ističe kako je najprije Marija Gušić 1968. uspostavila zavičajnu zbirku u tadašnjem Zadrudnom domu, što je bila preteča Zavičajnom muzeju koji je osnovan 1973. godine, nalazi se u središtu sela i zamišljen je „kao način očuvanja drvenih zgrada, kao trajnog obilježja tradicijske prošlosti i kulturne baštine ovog kraja“ (Petrović 2008: 270). Mještani su Muzeju darivali predmete s obzirom na osuvremenjivanje vlastitih domova, zbog čega Muzej sadrži „bogat i tradicijski inventar“ (Petrović 2008: 269-270). Osim eksponata, Muzej je putem edukativnih i izložbenih aktivnosti doprinosa očuvanju tradicijske baštine, kao i lokalno kulturno-umjetničko društvo (Petrović 2008: 271), čime je prikazano kako su „mještani Donje Kupčine svoju lokalnu zajednicu i društveni život obogatili očuvanjem i revitaliziranjem odabranih segmenata življene kulture uz utjecaj postojećega Zavičajnog muzeja i čestog interesa etnološke struke koja je svojim intervencijama i terenskim istraživanjima moguće utjecala na svijest mještana o vlastitoj tradicijskog baštini“.

Nezaobilaznu ulogu lokalne zajednice u okviru očuvanja kulturne i prirodne baštine Podsuseda predstavila je Sandra Berak (2023). U svojem je radu autorica istaknula kako je, primjerice, sedmogodišnji program *Kulturna i prirodna baština Podsuseda* Knjižnice Podsused „rezultat interesa lokalne zajednice za baštinske teme i lokalne posebnosti. Programom se njeguje suradnja s lokalnim ustanovama, udrugama i pojedincima, potiče stanovnike da se uključe u aktivnosti koje se odnose na prepoznavanje vrijednosti i potrebu zaštite baštine“ (Berak 2023: 212). Neke su od provedenih aktivnosti prikupljanje građe za izložbe u obliku fotografija, dokumenata ili novinskih isječaka, pomoć u ispravljanju i prepoznavanju sadržaja na njima, do stvaranja novog sadržaja, zatim tribine, predavanja, razgovori, radionice i tiskani katalozi (Berak 2023: 212-213). Realizirane je sadržaje Knjižnica ponudila i u digitalnom okruženju, „na mrežnim stranicama Knjižnice i YouTube kanalu Knjižnica grada Zagreba“ (Berak 2023: 212-213).

Digitalne su se muzejske aktivnosti pokazale osobito važnima u situacijama poput pandemije COVID-a, o čemu su pisale Lana Domšić, Barbara Franić i Mirna Perić (2021). Istraživanjem su utvrdile kako su brojni muzeji u analiziranom razdoblju stvorili mrežne resurse kao što su

digitalne izložbe, virtualne ture, materijali za učenje i internetske konferencije, čime su se na razne načine nastojali povezati s publikom. K tomu, mišljenja su da je „digitalizacija aktivnosti muzeja nužna za buduću održivost muzejskih funkcija te potiče daljnja razmišljanja o smjeru digitalnog pristupa kulturi i baštini“ (Domšić, Franić i Perić 2021: 437).

Upravo na tragu spomenutoga digitalnog pristupa tradicijskoj kulturi, autorice ovoga rada osmislile su projekte *e-Spomenuar* i *e-Spomenuar 2*, s ciljem bilježenja i očuvanja bistranske usmene tradicijske kulture, o čemu će više biti riječi u posebnom poglavlju.

ULOGA MEDIJA U BILJEŽENJU, OČUVANJU I PROMOCIJI TRADICIJSKE KULTURE

Digitalne bi se tehnologije trebale iskoristiti u svrhu bilježenja, dokumentiranja i očuvanja kulturne baštine, istaknuto je na mrežnoj stranici Ministarstva kulture i medija RH (2020). Digitalnim zapisivanjem kulturne baštine omogućuje se očuvanje i širenje baštinskih resursa diljem svijeta, donosi Inovacijska platforma (2023). Inovacije kao što su digitalni arhivi, virtualni muzeji i aplikacije za učenje jezika temeljene na kulturnoj baštini čine kulturnu baštinu privlačnijom i pristupačnijom mlađim generacijama (Inovacijska platforma 2023). Premda ima brojne prednosti, „digitalna transformacija kulturne baštine suočava se s izazovima. Jedan od glavnih izazova je očuvanje digitalnih podataka. Brza tehnološka evolucija može dovesti do zastarijevanja formata i platformi, što može ugroziti dugoročnu dostupnost digitalizirane baštine. Također, pitanja privatnosti i sigurnosti podataka postaju sve važnija kako se pohranjuju osjetljivi kulturni materijali“ (Inovacijska platforma 2023). Kao glavno rješenje u osiguranju budućnosti nameće se tako ravnoteža između inovacije i tradicije, čime bi svim generacijama bilo omogućeno praćenje bogate hrvatske kulturne tradicije (Inovacijska platforma 2023). Stoga je Ministarstvo kulture i medija u okviru projekta *e-Kultura – Digitalizacija kulturne baštine* izradilo smjernice za digitalizaciju kulturne baštine kojima se nastojalo uspostaviti „sustavni i standardiziran pristup digitalizaciji kulturne baštine, uz usklađivanje normi i specifikacija za postupak digitalizacije“ (Inovacijska platforma 2023), a koje su ažurirane u srpnju 2023. godine (Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske 2024b). Uz spomenute, kao primjeri digitalizacije kulturne baštine u Hrvatskoj ističu se 3D skeniranje i modeliranje (projekt digitalizacije Dioklecijanove palače u Splitu), proširena stvarnost (AR) i virtualna stvarnost (VR) (hvarski VR projekt koji „oživljava skrivenu povijest antičkog Hvara“) i interaktivni obilasci baštine (platforma *Smart Guide* koja nudi aplikaciju uz pomoć koje posjetitelji postaju vlastiti vodiči služeći se mobitelom u obilasku grada) (Inovacijska platforma 2023). Kao što se može primijetiti, aktivnosti se većinom odnose na njegovanje materijalne baštine. Kada je pak riječ o nematerijalnoj baštini, prisutan je nedostatak primjera koji bi podržali očuvanje te vrste baštine.

Nadalje, Daniela Angelina Jelinčić i Ana Žuvela Bušnja (2008: 51) smatraju da su „predstavljanja i promidžbe tradicijske kulture i folklor, elektronički mediji, internet i razvoj kulturnih industrija stvorili [...] nova okruženja u kojima se tradicijske kulture uspješno promiču“. Autorice dodaju kako je UNESCO-ova *Preporuka o očuvanju tradicijske kulture i folklor*a iz 1989. istaknula „esencijalnu važnost diseminacije nedodirljive kulturne baštine kako bi se prepoznala vrijednost folklor i potreba za njezinim očuvanjem“ (Jelinčić i Žuvela Bušnja 2008: 51-52). Heikki Kirkien mišljenja je kako se masovne medije često tumači kao promicatelje izraza tradicijskih kultura (prema Jelinčić i Žuvela Bušnja 2008: 54). Stoga je sasvim jasno da mediji imaju iznimno veliku ulogu „ne samo u predstavljanju tradicijske kulture nego u gotovo svakom aspektu naših svakodnevnih života“ (Jelinčić i Žuvela Bušnja 2008: 54-55). Imajući na umu da svaki medij ima vlastitu snagu, televizija je „najsnažniji medij jer pruža sliku u pokretu“, dok internet „kreira novi

tip konzumacije suvremenog folklora u kojem korisnik sam bira temu prema vlastitom interesu. To je često dvosmjernan, interaktivan medij“ (Jelinčić i Žuvela Bušnja 2008: 55). Pišući o načinu očuvanja i predstavljanja nematerijalne kulturne baštine u medijima, Lidija Nikočević (2008: 145, 150) donosi da bi se živu tradiciju uz pomoć medija moglo zaštititi i „spasiti od nestajanja“ jer mediji imaju ulogu prikazivanja pojedinoga kulturnog dobra u kontekstu, dok ga, na primjer, prikazivanje na sceni stavlja u neki drugi prostor i vrijeme te time dekontekstualizira. Prema Sutapi Misra (2020: 92), novi mediji odnose se na interaktivne digitalne medijske tehnologije, uključujući društvene medije³, kao što su *Facebook* i *Twitter*, blogove, e-poštu, videoigrice, internetske zajednice, internetske forume i razna mrežna mjesta, i kao takvi nadilaze granice prostora i vremena. Brojne mrežne stranice, blogovi i *YouTube* kanali u današnje su doba posvećeni dokumentiranju i dijeljenju informacija o različitim kulturama i zajednicama u digitalnom prostoru, što omogućuje ljudima iz cijelog svijeta da svjedoče različitim usmenim tradicijama specifičnim za regiju ili zajednicu (Misra 2020: 90).

Vanda Babić i Denis Vekić (2013) objasnili su značaj i smisao novih medija u kontekstu bilježenja hrvatske usmenoknjiževne baštine (usp. Kiiru 2021). Autori ističu kako „sami zapisi nisu dostatni kada se proučava usmenoknjiževni tekst i njegov kontekst. [...] Glasovni zapis [...] vjerno predstavlja dikciju, ritam, ton i boju pripovjedačeva glasa. Videozapisi predstavljaju gestikulaciju, kontekst i emociju pripovjedača“ (Babić i Vekić 2013: 162; usp. Kiiru 2021). Internet i film, smatraju autori, osobito su važni za popularizaciju usmene književnosti i revitalizaciju pojedinih formi (Babić i Vekić 2013: 162, 165, 168). Usmenoknjiževni audiozapisi pokazuju koliko je važan govor jer se njime izražavaju intelektualni sadržaji i „sveukupnost ljudskog doživljavanja, tj. emocije i motivativna stanja. [...] Iz audiozapisa se može proučavati dijalektalno određenje nekog govora kao i povijesna determinacija govora određenog vremena i područja“ (Babić i Vekić 2013: 165). Kada je pak riječ o videozapisu (videu ili videosnimci), može ga se opisati najpoželjnijim i najobjektivnijim načinom snimanja kazivanja nekog pripovjedača jer „daje uvid u stvarnost onog trenutka u kojem je prenesena usmenoknjiževna poruka, ali isto tako daje uvid u neverbalne signale koje kazivač nesvjesno daje“ te tako čuva dio umjetnosti, prošlosti i života (Babić i Vekić 2013: 166-167). U toj vrsti medija zabilježena „neverbalna poruka obogaćuje samu verbalnu poruku“ i premda nema interaktivan aspekt, videozapis je neophodan materijal za sljedeće generacije jer prikazuje vrijednost i objektivnost trenutka snimanja kazivača te je stoga „poželjna koegzistencija usmene književnosti i suvremenih medija jer postoji mogućnost nestanka usmene književnosti u pripovijednom smislu, kada će se svesti na jednostavne oblike poput poslovice i sentencije“ (Babić i Vekić 2013: 167-169). Iako su podložni manipulacijama, i audio i videozapisi predstavljaju „idealne prijenosnike poruke [...]. Korištenjem tih medija osuvremenjuje se forma prijenosa informacija, ali se ne gubi cilj i svrha – pripovijedanje“, zaključuju Babić i Vekić (2013: 166-167).

Mark Turin, Claire Wheeler i Eleanor Wilkinson (2013: xiv) također su opisali važnost novih medija u očuvanju usmene tradicije i govora autohtonih zajednica. Kao primjer su naveli projekt *The World Oral Literature Project*, koji je započeo 2009. na Sveučilištu Cambridge (u 2011. nastavio na Sveučilištu Yale), kojim se nastojalo prikupiti, zaštititi i povezati ugrožene

3 U ovom radu koristi se termin „društvene mreže“, koji obuhvaća „mrežne stranice za društveno umrežavanje ... koje omogućuju korisnicima samostalno stvaranje korisničkih profila, nude raznovrsne sadržaje, od sklapanja prijateljstava i međusobne komunikacije, pregledavanja videa i fotografija, do mrežnoga trgovanja. Poznatije društvene mreže danas su *Facebook*, *Instagram*, *X* (prethodno poznat kao *Twitter*) i *LinkedIn*“ (Hrvatska enciklopedija [s.a.], s.v. „www“).

usmenoknjiževne oblike i govore. U okviru provedenih projektnih aktivnosti prikupljeno je više od 400 sati audio i videozapisa usmene tradicije, a zapisi su dostupni na mrežnoj stranici projekta.⁴ Autori ističu kako autohtone zajednice imaju puna autorska prava i intelektualno vlasništvo nad snimkama svojih tradicija te da su materijali zaštićeni za buduće generacije pristupom sigurnoj digitalnoj arhivskoj platformi, uz obvezu premještanja datoteka u buduće digitalne formate s pojavom novih standarda (Turin et al. 2013: xiv).

Nadalje, Andrew Martindale, Sara Schneiderman i Mark Turin (2018: 199-200) donose primjere o bilježenju i dijeljenju usmene tradicije među autohtonim zajednicama u Nepal. Pripadnici autohtone zajednice Thangmi⁵ snimili su šamanske recitacije usmenih tekstova i podijelili ih putem videa na društvenim medijima, gdje su ih konzumirali članovi zajednice u Indiji, Zaljevskim državama i šire. Zajednice migranata, koje djeluju u New Yorku, snimale su pak svadbene ceremonije i pjesme na pametnim telefonima i zatim ih postavljale na *YouTube*, gdje su ih putem mobilnih mreža gledali rođaci u udaljenim himalajskim selima (Martindale et al. 2018: 199-200). Takav način bilježenja i prijenosa usmene komunikacije pokazuje na koji način novi mediji pomažu članovima zajednice Thangmi da ponovno otkriju i redefiniiraju svoju kulturu, povezujući slike, zvuk i video na načine koji odražavaju tradicionalne prakse stvaranja sjećanja kroz pripovijedanje (Martindale et al. 2018: 199-200).

Misra (2020: 90) smatra da su novi mediji i digitalne tehnologije učinili različite kulture diljem svijeta vidljivijima i dostupnijima te da stoga i usmenu književnost treba prikupljati, dokumentirati, čuvati i širiti pomoću moderne tehnologije, s čime se slaže i Enongene Mirabeau Sone (2010) u članku o digitalizaciji kamerunske usmene književnosti. Novi mediji i digitalne tehnologije, osobito mobilni uređaji s funkcijom HD kamere i ugrađenim diktafonima (op. a.), omogućuju bilježenje, pohranjivanje i distribuciju ideja, uvjerenja, misli, znanja i iskustava te ih čine lako dostupnima globalnoj publici (Misra 2020: 92). Usmena tradicijska kultura, ako se prezentira putem novih medija, ima potencijal ljude učiniti kulturno svjesnima svojih prošlih tradicija. Dokumentiranje i popularizacija bogate kulturne baštine u virtualnim oblicima osigurat će njezinu održivost i kontinuirani prijenos s jedne generacije na drugu, ističe Misra (2020: 90). Dodatno, članovi zajednice mogu snimati usmenu književnost i nakon toga postavljati i dijeliti informacije na društvenim mrežama, što može stvoriti svijest i osigurati šire poštovanje lokalnih tradicija među masama (Misra 2020: 90), čemu svjedoči spomenuti primjer snimanja i objavljivanja svadbenih ceremonija i pjesama na *YouTubeu*. Novi mediji i digitalne tehnologije tako mogu popularizirati usmenu tradiciju i ostvariti izravan utjecaj na publiku (Misra 2020: 90). Rezultati istraživanja o usmenoj tradiciji doline Barak u Indiji, koje je na sto ispitanika provela Misra (2020: 94), pokazuju kako 76% ispitanika misli da se novi mediji mogu koristiti za dokumentiranje, popularizaciju i održavanje usmene tradicije njihova zavičaja. Takav pozitivan odgovor ukazuje i na sentimentalnu privrženost ljudi njihovoj vlastitoj kulturi. Stoga ne čudi da većina ispitanika podržava dokumentiranje usmene tradicije pomoću digitalnih tehnologija jer razumiju da tako doprinose očuvanju i promicanju vlastite usmene tradicijske kulture (Misra 2020: 91-94).

Na kraju ovoga teorijskog osvrt, možemo reći kako su svijest o potrebi bilježenja usmene baštine i nedovoljna istraženost bistranske usmene književnosti, o čemu piše Batina (2023: 50), kao

4 Više na: University of Cambridge [s.a.], „World Oral Literature Project Online Collections“, <http://www.oralliterature.org/collections/collections.html> (pristup 23.5.2024.).

5 Thangmi je jedan od 59 domorodačkih naroda i nacionalnosti u Nepal u mongoloidnog podrijetla. Više u: United Nations [s.a.], „Universal Declaration of Human Rights – Thangmi“, <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/thangmi> (pristup 23.5.2024.).

i spomenuti međunarodni primjeri bilježenja i prezentacije usmene baštine u digitalnom okruženju potakli autorice ovoga rada da u 2022. godini osmisle projekt *e-Spomenar: popularizacija i očuvanje tradicijske kulture Bistre*, a u 2023. nastavak projekta, *e-Spomenar 2: terensko istraživanje, očuvanje i popularizacija tradicijske kulture Bistre*. Opravdanost potrebe ovih projekata dokazuju tvrdnje navedenih autora, koji mahom smatraju da je usmenu građu potrebno bilježiti i očuvati te da u tome neizostavnu ulogu imaju nove tehnologije.

PROJEKTI *E-SPOMENAR* I *E-SPOMENAR 2* – OD IDEJE DO REALIZACIJE

Svjesne činjenica da nema dovoljno javno dostupnih videozapisa bistranske usmene književnosti⁶, da nedostaju radovi o etnološkim i folklornim aspektima tradicijske kulture Bistre (Batina 2023: 50), da su nositelji bistranskoga govora stariji ljudi (Celinić 2011: 30), kojih je sve manje i manje, a čime polako nestaje i izvorni bistranski govor, te da nedostaje javno dostupnih snimki bistranskoga govora, autorice ovog rada željele su u okviru projektnih aktivnosti Udruge *Ekomuzej Bistra* doprinijeti istraživanju i bilježenju usmene književnosti i bistranskoga govora.

Iako UNESCO-ova *Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine* spominje usmenu predaju i izričaje, a jezik samo kao sredstvo komunikacije nematerijalne kulturne baštine i ne naglašava jezik i govor kao oblike žive kulturne baštine, autorice su ovoga rada mišljenja, baš kao Gwerevende i Mthombeni (2023), kako jezik i govor predstavljaju živu kulturnu baštinu ljudi i stoga su vrijedni bilježenja i čuvanja. To potvrđuje i UNESCO-ov tekst o usmenoj tradiciji i izričajima, uključujući jezik kao prijenosnika nematerijalne kulturne baštine (UNESCO Intangible Cultural Heritage [s.a.]), prema kojem jezici žive u pjesmama i pričama, zagonetkama i rimama pa su zaštita jezika i prijenos usmenih predaja i izraza vrlo usko povezani. Zato se masovni mediji i komunikacijske tehnologije mogu koristiti za očuvanje, pa čak i jačanje usmenih tradicija i izričaja emitiranjem snimljenih izvedbi kako njihovim zajednicama kojima pripadaju tako i široj publici (UNESCO Intangible Cultural Heritage [s.a.]). Valja naglasiti da pri Ministarstvu kulture i medija Republike Hrvatske od 2002. godine djeluje Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu. To je Povjerenstvo najprije „teorijski raspravljalo o kriterijima za upis pojedinoga dobra u nacionalni registar kulturne baštine, da bi se koju godinu poslije počelo s upisom dobara na Listu zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara“. Uz folklorno stvaralaštvo, umijeća i obrte, tu su i „hrvatski mjesni govori / skupine govora / dijalekti, a to je bilo moguće zahvaljujući članku 9. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara iz 1999. godine“ (Institut za jezik i jezikoslovlje [s.a.]).

Potvrdu o opravdanosti projekata pronalazimo i kod Babić i Vekić (2016: 162-170), koji donose kako su suvremeni mediji (audio i videozapisi, internet) korisni u prijenosu i popularizaciji usmene književnosti, da je audiozapis usmenoknjiževne tvorevine značajan u proučavanju jezika i govora određenog naroda, dok se videozapisom bilježi gestikulacija, kontekst i emocija pripovjedača.

Objavom videozapisa na digitalnoj platformi *YouTube* i na društvenim mrežama *Facebook*, *Instagram* i *TikTok* cilj je projekata *e-Spomenar* i *e-Spomenar 2* bio prezentirati bogatu

6 Kao primjere valja istaknuti videozapise u kojima Kulturno-umjetničko društvo „Bistra“ izvodi bistranske pjesme, a koji su objavljeni na *YouTubeu* prije projekata *e-Spomenar* i *e-Spomenar 2*. (usp. *YouTube* [s.a.] „KUD Bistra“, https://www.youtube.com/results?search_query=kud+bistra (pristup 23.5.2024.).

usmenoknjiževnu građu, doprinijeti popularizaciji usmene književnosti i na edukativan način usmenu kulturu približiti mladim generacijama. U fokusu su kao medij posrednik videozapisa bile društvene mreže jer ih koristi velik broj korisnika, publika je heterogena i popularne su među mladom i starijom publikom (Levak i Belmić Šarić 2018: 37-38). Tako su snimanjem u audio i video obliku autorice projekata nastojale stvoriti zapise trajne vrijednosti koji bi bili na raspolaganju samim kazivačima, pohranjeni u digitalnom arhivu Udruge *Ekomuzej Bistra* i koji bi mogli poslužiti u okviru postava skorašnje javne kulturne ustanove u prostoru stare škole u Poljanici Bistranskoj te znanstvenicima i stručnjacima za daljnju obradu i istraživanja.⁷

Naziv projekata došao je od riječi „spomenar“ u značenju albuma u koji se upisuju uspomene (Anić 2006 s.v. „spomenar“: 1456). Spomenar je, moglo bi se reći, vrsta knjige ili bilježnice koja se koristi za zapisivanje i čuvanje uspomena, poruka, crteža i drugih osobnih ili sentimentalnih zapisa. Mirjana Duran (2004: 532) dodaje kako je i slika značajan dio spomenara. Prema Duran (2004: 532-533), spomenar „najčešće imaju đaci“ premda je istraživanjem spomenara „s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, kada su neke vlasnice imale između 15 i 20 godina“, autorica saznala „da nisu sve bile đaci“, a našla je „i – doduše rijetke – spomenare koji su pripadali vojnicima. [...] Vlasnice su uglavnom (dakle ne uvijek) djevojčice/djevojke, a u spomenar se upisuju prijateljice, dječaci/mladići, ali i roditelji, rođaci, učitelji itd.“. Moglo bi se dodati kako se spomenari koriste kao sredstvo za prikupljanje autograma, poruka prijatelja ili sjećanja na određeno razdoblje života, kao što su školski dani, godišnjice ili posebni događaji. Osim toga, spomenari se mogu koristiti i u drugim situacijama kao način zadržavanja trajnih uspomena na određeno razdoblje ili događaj u životu. S obzirom na to da se ovaj „spomenar“ nalazi u digitalnom obliku dobio je prefiks e-, što označava da se radi o elektroničkoj verziji spomenara u koji su „upisani“ videozapisi.

Projekt su osmislile i provele autorice ovoga rada, Lina Malek, mag. comm., mag. croat., i Dolores Domitrović Miličić, mag. museol. Voditeljica je projekata bila Lina Malek, koja je provela polustrukturirane intervju s kazivačicama i kazivačima na terenu u Bistri, upravljala društvenim mrežama Udruge u okviru projekata, kreirala kraće videozapise i provodila digitalnu kampanju na društvenim mrežama. Dolores Domitrović Miličić bila je glavna i odgovorna za obradu i montažu videozapisa. Obje su autorice bile uključene u audio i videosnimanja u okviru terenskih istraživanja.

Što se tiče metodologije rada na projektima, oba su obuhvatila aktivnosti kao što su: pripremni radovi (istraživanje relevantne znanstveno-stručne građe), terenska istraživanja (koja su se temeljila na audio i video snimanju polustrukturiranih intervju s kazivačicama i kazivačima), analize i obrade snimljenog materijala, montaže odabranih relevantnih sadržaja te pripreme i provođenje digitalnih kampanja na društvenim mrežama (koje su bile financirane projektnim sredstvima).

Terenska istraživanja dovela su do ukupno pet kazivačica i trojice kazivača. Audio i videomaterijali pohranjeni su u digitalnoj arhivi Udruge, kao i popis kazivača s osnovnim biografskim podatcima o njima, od kojih je njih šest dalo usmenu suglasnost za objavu njihovih kazivanja.

Materijali su snimani tehničkom opremom u vlasništvu Udruge *Ekomuzej Bistra* (digitalna kamera, diktafon, stativ, rasvjetni uređaj itd.), kao i osobnim uređajima autorica. Materijali su bili obrađeni u programu za uređivanje videa *Adobe Premiere Pro 2021* i programu za obradu

7 Ciljeve projekata i aktivnosti usporediti s projektom *The World Oral Literature Project* (usp. Turin i suradnici 2013: xiv-xv).

fotografija *AdobePhotoshop 2020*, u grafičkom mrežnom sučelju *Canva* i sustavima društvenih mreža *TikTok*, *Instagram*, *Facebook* te *YouTubea*.

U prvom projektu postavljena pitanja u videozapisima prikazana su rukopisnom tipografijom i sinkronizacijom (engl. *voice over*) kao dvosmjerna komunikacija. Drugim projektom proizvedeni su videozapisi s uvodnim dijelom, gdje voditeljica projekta predstavlja kazivače i teme o kojima će biti riječi, a zatim kazivačice i kazivači iznose svoja znanja i uspomene uz poneko pitanje voditeljice.

Valja naglasiti kako je u okviru projekta *e-Spomenar 2*, uz digitalni anketni upitnik, voditeljica provela iscrpnu pripremu za terensko istraživanje, koja je obuhvatila četveromjesečno istraživanje relevantne fonotečne građe dostupne u Dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku. Za potrebe istraživanja građe u IEF-u, predsjednica Udruge i voditeljica projekta stupile su u kontakt s kolegama iz IEF-a, opisale projekt i objasnile svrhu istraživanja, na temelju čega je odobren dolazak u Dokumentaciju IEF-a i analiza građe. Voditeljica projekta tom je aktivnošću ostvarila doprinos u kolacioniranju audiosadržaja s rukopisnim transkriptima te je na taj način detektirana relevantna građa koja bi mogla poslužiti i za daljnji znanstveno-stručni istraživački rad.

Oba su projekta ostvorena uz novčanu potporu Zagrebačke županije – prvi projekt u okviru Javnog poziva Stručne službe župana Zagrebačke županije u 2022. godini, a drugi u okviru Javnog poziva za potrebe u kulturi Zagrebačke županije u 2023. godini.

U nastavku rada slijede opisi obaju projekata. Važno je napomenuti da su predstavljene samo vidljive aktivnosti projekata iza kojih stoji nekoliko aktivnosti koje su prethodile konačnim vidima i digitalnoj kampanji.

PROJEKT E-SPOMENAR:

POPULARIZACIJA I OČUVANJE TRADICIJSKE KULTURE BISTRE

Svrha projekta *e-Spomenar: popularizacija i očuvanje tradicijske kulture Bistre* (u daljnjem tekstu *e-Spomenar*) bila je popularizacija usmenog dijela tradicijske kulture bistranskoga kraja kroz istraživanje postojećih zapisa, terenski rad (intervjue s lokalnim govornicima) i produkciju te digitalnu distribuciju novih audiovizualnih zapisa na kanalima društvenih mreža Udruge. Projekt je tematski podijeljen, a središnja tema šest videozapisa jest bistranska usmena tradicija adventskog i božićnog razdoblja budući da je vrijeme odvijanja digitalne kampanje bio prosinac 2022. godine.

Voditeljica projekta Lina Malek provela je polustrukturirane intervjuje s kazivačicama i kazivačima na terenu u Bistri. Tijekom terenskog rada snimljena su ukupno 4 sata 21 minuta i 52 sekunde audio i videomaterijala (tzv. „sirovi“ materijal). Sav je sadržaj pohranjen u arhivi Udruge, dok je objavljenih šest videozapisa rezultat stručne obrade i produkcijskoga timskog rada autorica projekta. Ukupno trajanje šest vodoravnih videozapisa iznosi 43 minute i 47 sekundi.

U uvodnom videu pod nazivom *Kaj je tu kaj?* iz razgovora s dr. sc. Klementinom Batina, predsjednicom Udruge, gledatelji su mogli saznati stručne informacije o usmenoj tradiciji, folkloru i folkloristici, isprepletenosti tradicijske kulture i usmene književnosti te zašto je važno njegovati tradicijsku kulturu i običaje.

Drugi video *Kaj iskati, kam poluknuti i nekaj saznati?* dao je kratak pregled odabrane relevantne literature koja se odnosi na tradicijsku kulturu bistranskoga kraja, osobito na božićne običaje i usmenu književnost. Potencijalnim budućim istražiteljima i zainteresiranim osobama tako je

„skraćen“ put pri istraživanju stručne literature tradicijske kulture bistranskog kraja.

Odgovorima na pitanja u trećem videu *Kaj veliju knjige i ljudi o božićnim običajima?* Klementina Batina i kazivačica Vera Grgac dale su uvid u adventske i božićne običaje koji su se nekada odvijali u Bistri, a o kojima se može doznati i u literaturi. Također, gledatelji su mogli saznati o božićnom kinču – ukrasima od prirodnih materijala i krep-papira kojima se ukrašavao dom u božićnom razdoblju, a čija je izrada danas zaštićena kao nematerijalno kulturno dobro. Nadalje, Vera Grgac govorila je o hrani koja se pripremala, kako se ukrašavao blagdanski stol i o polnočki, a Klementina Batina o izradi jaslica.

Četvrti video *Kaj veliju knjige i ljudi? – adventske i božićne pjesme* bio je posvećen božićnim pjesmama koje su se pjevale u došašću, na polnočki i na misi za Božić, a koje su dio usmene bistranske tradicijske kulture. Nada Grgurić, članica Udruge, ispričala je kako se išlo na zornice i što se pjevalo putem. Poseban doprinos u ovom videu jest snimka⁸ članova Kulturno-umjetničkog društva *Bistra* koji su na tradicionalnom božićnom koncertu 2019. godine u Župi sv. Nikole u Poljanici Bistranskoj pjevali pjesmu *Radujte se narodi*.

Peti video *Kaj su nam povedali* obuhvatio je odabrane uspomene, sjećanja iz djetinjstva i zanimljivosti kazivačica Nade Grgurić i Vere Grgac, a odnosile su se na predbožićno razdoblje, Božić, tradicijska vjerovanja u to doba i načine ukrašavanja kuća. Neke su se teme ponovile, a o nekima se govorilo prvi put, no ključno je bilo prikazati i zabilježiti govor bistranskoga kraja u videoformatu. Uspomene kazivačica dragocjene su jer ih sjećaju na prošla vremena, na drage ljude koji više nisu s njima i na djetinjstvo koje je bilo ispunjeno povezanošću, druženjima i radošću, a video završava pjesmom. Kazivačice su govorile govorom bistranskoga kraja (svaka govorom svojeg mjesta), dok su autorice projekta zapis u titlovima nastojale prilagoditi hrvatskom standardnom jeziku.

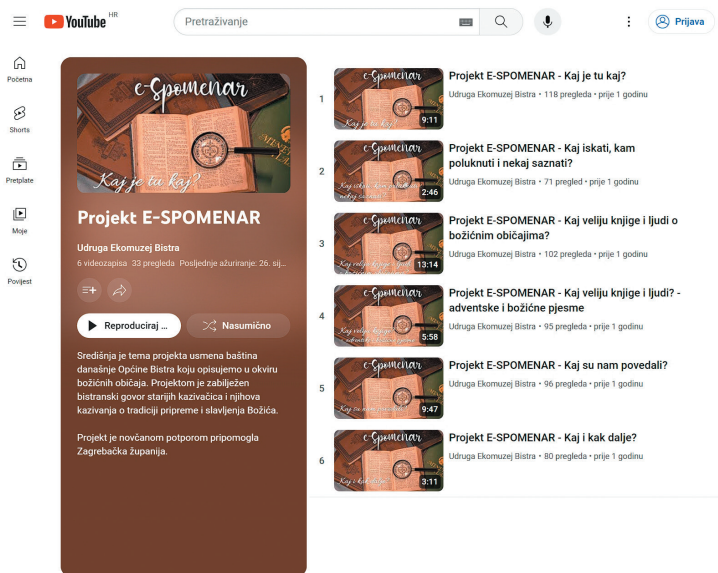
U posljednjem, šestom videozapisu *Kaj i kak dalje?* (Udruga Ekomuzej Bistra 2022b) prikazana je tradicionalna božićna čestitka koja je bila uobičajena u ovim krajevima, a primjer je usmenoga retoričkog tipa zdravice o kojoj je pisao Stipe Botica (2013: 479).

Suradnica i sugovornica na projektu bila je Klementina Batina, dok su kazivači bili Vera Grgac, Nada Grgurić i Domagoj Sironić.

U *e-Spomenaru* u 2022. godini vodoravni videozapisi objavljivani su na *Facebook* stranici Udruge i na *YouTubeu*, a značajno kraći, okomiti „pozivni“ (engl. *teaser*) videozapisi (engl. *reels*) objavljivani su samo na *TikToku*. Tim se kraćim videozapisima nastojalo „pozvati“ gledatelje da pogledaju dulji videozapis na *YouTube* kanalu Udruge, dodavši svakom tom okomitom videozapisu tada popularnu (engl. *trending*) glazbu na *TikToku*⁹. Na *Instagramu* je bila publicirana fotoobjava kao obavijest da je na *YouTubeu* dostupan novi video, nakon čega je ta fotoobjava podijeljena i u priči (engl. *story*), koja je bila dostupna 24 sata, a kasnije pohranjena u naglasku „e-Spomenar“. Mogućnost dodavanja poveznica na videozapis na *YouTube* kanalu u priču korištena je u dvjema pričama.

8 Autorica je videosnimke Lina Malek.

9 *TikTok* nije samo revolucionirao svijet digitalnog marketinga i društvenih mreža, donosi Ward (2024), već je otišao i dalje sa svojim poznatim izazovima i glazbom svojih videa. Pjesme tako imaju vodeću ulogu u sadržaju koji se dijeli na ovoj društvenoj platformi, a mnoge od tih pjesama postale su viralne. Pridjev „viralan“ koristi se za opisivanje informacije, videozapisa, slike itd. koja se brzo šalje putem interneta i koju vidi velik broj ljudi u kratkom vremenu (Oxford Learner’s Dictionaries [s.a.]).



Slika 1. Vizualni identitet projekta *e-Spomenar* prikazan na temelju popisa za reprodukciju na YouTube kanalu Udruge Ekomuzej Bistra

PROJEKT *E-SPOMENAR 2: TERENSKO ISTRAŽIVANJE, OČUVANJE I POPULARIZACIJA TRADICIJSKE KULTURE BISTRE*

Projekt *e-Spomenar 2: terensko istraživanje, očuvanje i popularizacija tradicijske kulture Bistre* (u daljnjem tekstu *e-Spomenar 2*) (2023) nastavio se na projekt *e-Spomenar* (2022). Teme koje su bile u fokusu videozapisa usmjerene su na usmenu bistransku književnost, tradicijska vjerovanja mještana, sjećanja, uspomene, znanja i iskustva kazivača o životu i tradicijskim običajima na Bistri. S obzirom na to da je većina sugovornica i sugovornika govorila bistranskim lokalnim idiomom, videozapisima se pokušalo zabilježiti njihov govor i omogućiti ga dostupnim široj publici. Transkribirani tekst u titlovima nastojalo se što vjernije zabilježiti u duhu bistranskoga govora. Budući da je transkripciju napravila voditeljica projekta, koja nije dijalektologinja, i dalje ima prostora za poboljšanje.

Osim onih koje publika ima priliku čuti i vidjeti, u okviru projekta zabilježena su sjećanja još nekih Bistrana, no nisu javno objavljena, sukladno željama kazivača, ali to daje širi uvid u uspomene, ali i govor sudionika.

Projekt *e-Spomenar 2* sastojao se od nekoliko povezanih aktivnosti. U okviru anketnog upitnika podijeljenog na društvenim mrežama ispitani su interesi i preferencije ispitanika o tipu sadržaja koje pratitelji Udruge žele vidjeti na mrežama ili o čemu žele znati više. Anketni upitnik uvelike je pomogao usmjeriti sadržaj projekta, a dodatna vrijednost anketnog upitnika jest odjeljak u koji su ispitanici mogli upisati vlastita sjećanja, uspomene i znanja, a ako su htjeli, mogli su ostaviti svoj kontakt i tako postati kazivač na projektu. Sljedeća aktivnost bilo je terensko istraživanje. Tijekom dvomjesečnoga terenskoga rada snimljeno je 6 sati 32 minute i 36 sekundi audio

i videomaterijala („sirovi“ materijal). U okviru projekta proizvedeno je ukupno sedam vodoravnih videozapisa ukupnog trajanja 1 sat 11 minuta i 18 sekundi, pri čemu valja naglasiti kako je voditeljica projekta Lina Malek dvama videima najavila i zaključila projekt i u njima nema kazivača (trajanje tih dvaju videozapisa iznosi ukupno 1 minutu i 56 sekundi).

U uvodnom videu *e-Spomenara 2* gledateljima je objašnjeno o čemu se radi u projektu i što mogu očekivati u sadržaju koji slijedi.

Prva kazivačica u drugom videu bila je Vera Grgac iz Novaka Bistranskih koja je govorila o tradicijskim vjerovanjima koja je čula od starijih ljudi i o svojoj knjizi¹⁰ *Majkina vraštva, vračejne i vračitelji* (2019).

U trećem videu gledatelji su imali priliku upoznati Marka Šimunića koji je kazivao priču koju mu je ispričao njegov djed – priča je to o čovjeku koji je od vruga posudio novac za kupnju materijala za izgradnju krova, no otkrivši susjedu od koga je dobio taj novac, šop kojim je krov bio pokriven u tom je trenutku u cijelosti izgorio. Uz to, Marko Šimunić osvrnuo se i na priču o coprnicama, koje se sjeća iz djetinjstva.

Na osebujan je način kazivačica četvrtog videa, Nada Grgurić, govorila o usmenoj baštini Bistre, s posebnim osvrtom na pjesme koje su pjevali u djetinjstvu, i o tradicijskim vjerovanjima i pričama kojih se sjeća o *coprnicama*, ali i vilama. Za kraj četvrtog videa podijelila je dvije zagonetke iz djetinjstva.

Domagoj Sironić, profesor povijesti iz Poljanice Bistranske, u petom videu ispričao je priču o žabarima u Donjoj Bistri i o Mariedonne Carion, francuskoj vlasnici dvorca Oršić u Gornjoj Bistri.

U šestom se videu Verica Prša iz Oborova Bistranskog prisjetila načina održavanja narodne nošnje i drugih tkanina, bistranskih coprnica i podijelila je mudrost za kraj.

Uz zahvalu, završni video sadrži kratak osvrt na relevantnu literaturu i prethodne videozapise te poziv na praćenje rada Udruge na društvenim mrežama.

U projektima su sudjelovali Klementina Batina, Dolores Domitrović Miličić, Vera Grgac, Nada Grgurić, Lina Malek, Domagoj Sironić, Marko Šimunić, Verica Prša i drugi kazivači.

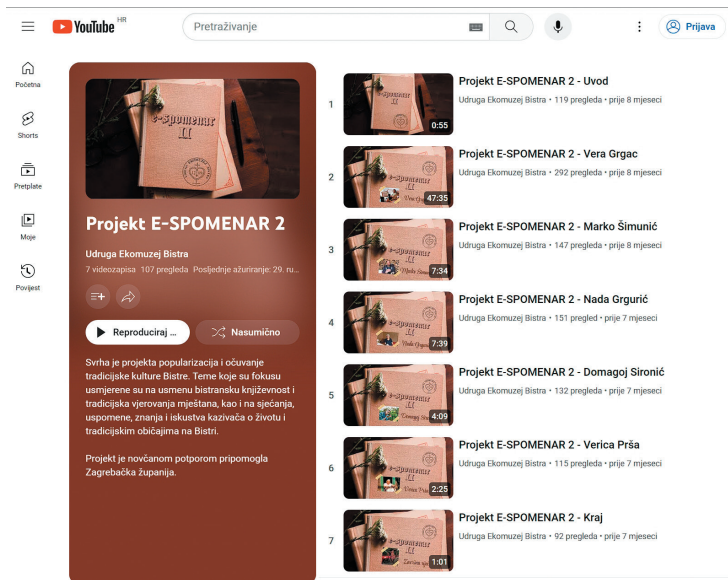
SLIČNOSTI I RAZLIČITOSTI PROJEKATA

Projekti *e-Spomenar* i *e-Spomenar 2* dizajnerski su oblikovani u stilu stare knjige koja predstavlja spomenar, što je bio glavni vizual obaju projekata. Kao što je već spomenuto, projekt je nazvan tako kako bi bio u skladu s ciljem projekta – bilježenjem usmenoknjiževnih oblika i uspomena kazivačica i kazivača na bistranskom govoru u elektroničkom okruženju. Iako se nastavljaju jedan na drugi, postoji nekoliko razlika u konceptu i samoj izvedbi projekta.

Najočitija razlika je u tome što je *e-Spomenar* određen tematski, dok je *e-Spomenar 2* organiziran prema kazivačima i njihovim sjećanjima o različitim običajima, usmenoj književnosti i vjerovanjima. U *e-Spomenaru* kazivačice su govorile o tradicijskim običajima, sjećanjima i usmenoj književnosti (osobito usmenim pjesmama) u adventsko i božićno doba, a *e-Spomenar 2* bio je podijeljen prema kazivačicama, donosno kazivačima te je bio više fokusiran na tradicijska vjerovanja i nadnaravna bića usmenih predaja.

Imajući na umu kako je na *TikToku* prisutna mlađa publika, a na *Facebooku* starija (Levak, Belmić Šarić 2018: 37-38), autorice projekata odlučile su na *TikToku* objavljivati kraće okomite

10 Jedno poglavlje spomenute knjige odnosi se upravo na tradicijska vjerovanja.



Slika 2. Vizualni identitet projekta *e-Spomenar 2* prikazan na temelju popisa za reprodukciju na YouTube kanalu Udruge *Ekomuzej Bistra*

videozapise, koji na kraju imaju jasan poziv na akciju (engl. *call to action*, CTA) – gledanje cijele priče u videozapisima na *YouTubeu*. Na *Facebook* stranici Udruge u prvom su projektu objavljeni vodoravni videozapisi duljeg trajanja jer se njima nastojalo evocirati uspomene publike i povezati postojeću (stariju) publiku s usmenom tradicijskom kulturom.

Kako bi se došlo do novih gledatelja, vodoravni, dulji videozapisi objavljujani su samo na *YouTubeu*, dok su na *Facebooku*, *TikToku* i *Instagramu* dijeljeni (isti) okomiti kraći videozapisi, popraćeni prigodnom popularnom glazbom na pojedinoj društvenoj mreži. U *e-Spomenaru 2* na *Instagramu* i *Facebooku* objavljeni okomiti videozapisi dijeljeni su i u pričama, kako bi pratitelji i korisnici dobili informaciju o dostupnosti novog videozapisa. U pričama se moglo pronaći i direktne poveznice za pojedini videozapis na *YouTubeu* kako bi se publici omogućio što jednostavniji pristup konačnom vodoravnom videozapisu na *YouTubeu*, a i kako bi autorice projekta mogle pratiti koliki je broj pratitelja uistinu kliknuo na poveznicu. U naglascima na *Instagramu* pohranjene su priče obaju projekta pa im gledatelji mogu pristupiti u bilom kojem trenutku. Autorice projekta smatraju da je poseban sadržaj sniman za društvene mreže u sklopu projekta *e-Spomenar 2*, dakle – okomiti videozapisi, doprinio boljoj promociji projekta, ali i približavanju sadržaja novim, posebice mlađim gledateljima, čime je Udruga dobila nove pratitelje te se promaknula kao jedan od važnih čimbenika i njegovatelja nematerijalne kulturne baštine bistranskoga kraja u digitalnom okruženju.

U kontekstu digitalne kampanje, u *e-Spomenaru* svaki je vodoravni videozapis objavljen i oglašavan na *Facebooku*, s ciljem postizanja što većeg broja pregleda videa i, posljedično, povećanja broja pratitelja Udruge na *Facebooku*. U *e-Spomenaru 2* pristup oglašavanju bio je drugačiji. Kreirana su zasebna tri oglasa (ne videozapisi, već su kreirani posebni vizuali), a sadržavali su

jasan poziv na akciju i istaknutu poveznicu na *YouTube* kanal Udruge, gdje su se mogli pogledati svi producirani videozapisi. Prvi je oglas sadržavao vizual s logotipom projekta, drugi je oglas bio u obliku vrtuljka (engl. *carousel*) na kojem su se izmjenjivali vizuali s fotografijama kazivača i poveznicom na videozapis svakog kazivača, dok je treći oglas bio „podsjetnik“ na održani projekt – vizual je sadržavao logotip projekta i fotografije kazivača uz poveznicu na popis za reprodukciju (engl. *playlist*) projekta na *YouTube* kanalu Udruge. Oglasima se nastojalo izravno povećati broj pregleda videozapisa i broj pratitelja *YouTube* kanala udruge Ekomuzej Bistra, a neizravno i povećati broj pratitelja na ostalim društvenim mrežama te povećati svijest publike o Udruzi na društvenim mrežama.

REZULTATI PROJEKATA *E-SPOMENAR* I *E-SPOMENAR 2*

U okviru *e-Spomenara* digitalnom se kampanjom popularizirala postojeća audiovizualna građa o tradicijskoj bistranskoj kulturi, osobito o božićnom razdoblju i usmenim božićnim pjesmama. Na temelju stručne obrade postojeće relevantne odabrane građe i kraćega terenskog istraživanja kreirano je više videozapisa.

Projekt *e-Spomenar* tako sadrži šest istih vodoravnih videozapisa objavljenih na *Facebook* stranici Udruge *Ekomuzej Bistra* i na *YouTube* kanalu. Na društvenoj mreži *TikTok* objavljeno je još sedam okomitih videozapisa kraćeg trajanja. Na *Instagram* profilu Udruge postavljeno je sedam objava s vizualima, kao i sedam priča, koje su ujedno bile podijeljene na *Facebook* stranici Udruge. Svih sedam *Instagram* priča postavljeno je u obliku naglaska na *Instagram* profilu udruge, pod nazivom *e-Spomenar*.

Projektom *e-Spomenar 2* ostvareno je sedam duljih vodoravnih videozapisa koji su objavljeni na *YouTube* kanalu Udruge. Na društvenim mrežama *Instagram*, *Facebook* i *TikTok* objavljeno je još sedam istih videozapisa kraćeg trajanja. Na *Instagram* profilu Udruge postavljeno je sedam priča, koje su ujedno bile podijeljene na *Facebook* stranici Udruge. Svih sedam *Instagram* priča postavljeno je u obliku naglaska na *Instagram* profil, pod nazivom *e-Spomenar 2*. Tako je ukupan broj produciranih videozapisa, što vodoravnih, što okomitih, dvadeset i sedam.

Na *TikTok* profilu Udruge bila je postavljena *LinkTree* poveznica na kojoj su bili dostupni svi videozapisi s *YouTubea*.

Kreiranjem digitalnoga usmenoknjiževnog sadržaja povećao se stoga broj javno dostupnih zapisa o tradicijskim usmenim vjerovanjima u Bistri, što je donijelo novu publiku, tj. pratitelje na svim društvenim mrežama Udruge.

Što se tiče rezultata digitalne (marketinške)¹¹ kampanje, od objave videozapisa do 3. listopada 2024. ukupan broj pregleda videozapisa u okviru projekta *e-Spomenar* na društvenim mrežama *Facebook*, *Instagram*, *TikTok* i na platformi *YouTube* iznosi 13.540. Videozapisi nastali projektom *e-Spomenar 2* od datuma objave do 3. listopada 2024. na društvenim su mrežama *Facebook*, *Instagram*, *TikTok* i na platformi *YouTube* pregledani 26.786 puta. Stalni porast broja pregleda pokazuje da postoji interes digitalne publike za ovakav tip sadržaja – usmenu tradicijsku kulturu, što je ujedno pokazatelj za buduće projekte. Tako se Udruga *Ekomuzej Bistra* istaknula i kao jedan od ključnih čuvatelja bistranskoga govora.

Volonterke i volonteri Vera Grgac, Nada Grgurić, Domagoj Sironić, Marko Šimunić i Verica Prša prenijeli su usmenu tradicijsku kulturu digitalnoj publici, a tu su još kazivačica i kazivač čiji su

11 U vrijeme odvijanja projekata opcija oglašavanja nije bila dostupna na *TikToku*, zbog čega su pregledi rezultat tzv. organskih, neoglašavanih videozapisa na toj mreži.

podatci spremljeni u arhivi Udruge, s obzirom na to da nisu željeli da se javno otkriju njihov identitet i sadržaji razgovora koje smo vodili s njima. Ipak, to je vrijedan sadržaj za istraživanje i čuvanje.

Najznačajniji rezultat očituje se u povratnim informacijama kao što su komentari na *Facebook* stranici Udruge (primjerice, „Uistinu je lijepo što se narodna tradicija očuvala u usmenoj i pisanoj predaji naših sumještanki [...] ovaj e-spomenar je za svaku pohvalu i vjerujem na blagoslov novim generacijama“) i privatna poruka na *TikTok* profilu koja je došla iz strane zemlje („Javljam se da Vas pohvalim za Vaš rad. Samo tako nastavite!“). Komunikacija s pratiteljima iznimno je bitna, a dokazuje da je projekt ostvario uspjeh i da je digitalna publika željna kulturnih sadržaja, što članove Udruge motivira na daljnje provođenje sličnih projekata. Posebno se ističe i činjenica da se projektom i objavljenim videozapisima doprlo do mlađe publike, što se očituje u broju pregleda i komentara, primjerice, *TikTok* videozapisa u kojem je kazivač mještatin Bistre, ujedno profesor povijesti u lokalnoj osnovnoj školi (taj video ima devet komentara i više od 5.000 pregleda, dok ostali videozapisi *e-Spomenara 2* imaju u prosjeku oko 1.500 pregleda)¹².

ZAKLJUČAK

Opisanim audiovizualnim zapisima kazivanja pripovjedača, koji su nastali u okviru projekata *e-Spomenar* i *e-Spomenar 2*, zabilježene su usmenoknjiževne vrste i oblici i govor starijih kazivača, kako bi se, među ostalim, znanstvenicima i stručnjacima te mlađim naraštajima ostavio trajan zapis bistranskoga govora i stvorila građa za daljnja istraživanja.

S obzirom na provedene pripremne radnje, istraživanja znanstveno-stručne građe i terenska istraživanja u okviru projekata snimljeno je više od deset sati, a producirano je ukupno 27 videozapisa (što vodoravnih, što okomitih – *Reelsa*), prilagođenih *YouTubu* i društvenim mrežama *Facebook*, *TikTok* i *Instagram*.

Dodatno, projektima i samim radom ostvaren je doprinos u rješavanju problema koji je detektirala Udruga *Ekomuzej Bistra*, o kojem je pisala Batina (2023: 50), a odnosi se na nedostatnu istraženost etnoloških i folklornih aspekata tradicijske kulture Bistre u hrvatskoj znanstveno-stručnoj literaturi.

Provedena je digitalna kampanja kojom se povećao broj javno dostupnih zapisa o tradicijskim božićnim običajima i usmenoj književnosti bistranskog kraja. Videozapisi kraćeg trajanja i okomitog formata, koji su bili objavljeni na *TikToku*, pokazali su da su zanimljivi mlađoj publici, osobito videozapis u okviru *e-Spomenara 2* u kojem je glavni kazivač profesor povijesti u bistranskoj osnovnoj školi. Broj pregleda tog zapisa, oznaka „sviđa mi se“ i komentara pokazuje da mlađa publika pozitivno reagira ako u videozapisima prepozna njima poznatu osobu iz lokalne zajednice.

Ono što bi se moglo uzeti kao ograničenje jest ponavljanje kazivačica i kazivača iz projekta u projekt, no s obzirom na okolnosti provedbe projekta (budžet, kapacitet, razdoblje snimanja itd.), autorice su nastojale zabilježiti govor i različite teme, pa makar i istih kazivača. Svakako je važno napomenuti da su kazivačice i kazivači na postavljena pitanja i o određenim temama davali slične odgovore, što upućuje na kontinuitet i prisutnost usmenoknjiževnih oblika na bistranskom području. Kao o drugom ograničenju projekata moglo bi se govoriti o tehničkoj opremi korištenoj prilikom snimanja, koju je Udruga već imala. Premda se nije koristila visokobudžetna oprema, ciljevi su projekta ostvareni.

¹² Podatci prikupljeni na dan 3. listopada 2024.

Projekti su, čak i uz relativno mali broj kazivača, pokazali da se usmena književnost i dalje nje- guje u Bistri, da stariji govornici i dalje imaju značajke bistranskoga govora te da je itekako po- trebno daljnje terensko istraživanje kako bi se zabilježilo što veći broj kazivača i kazivača i time zabilježila usmena tradicija, običaji i govor ovog podneblja.

Budući da videozapisi obaju projekata sadrže edukativne informacije, a javno su dostupni, vi- deozapisi bi također mogli poslužiti i u obrazovne svrhe na različitim razinama, bilo da se radi o učenju o usmenoj književnosti ili o primjeni novih medija (osobito društvenih mreža) u kon- tekstu učenja o medijskoj kulturi. Tako bi nastavnici i edukatori mogli pokazati videozapise u kojima učenici/studenti mogu detektirati određene usmenoknjiževne vrste i oblike i, recimo, usmenoknjiževne teme i motive. Videozapisi također mogu poslužiti kao primjer pozitivne prakse u primjeni novih medija kao alata u bilježenju i prezentiranju usmene književnosti. Na temelju rada mogli bismo također zaključiti da upravo novi, suvremeni mediji, osobito druš- tvene mreže, kao prijenosnici informacija doprinose popularizaciji i očuvanju (izvedbenosti) usmene tradicijske kulture.

Na kraju možemo zaključiti kako je predstavljenim projektima Udruga *Ekomuzej Bistra* kreirala kulturni sadržaj dugotrajne vrijednosti, kakav ne nudi niti jedna druga bistranska udruga, do- prinijela očuvanju i popularizaciji tradicijske kulture bistranskoga kraja i bilježenju bistranskoga govora, a promotivnim aktivnostima na društvenim mrežama ojačala svoju vidljivost.

LITERATURA I IZVORI

- ANIĆ, Vladimir. 2006. „spomenar“ U: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber, str. 1456.
- BABIĆ, Vanda i Denis VEKIĆ. 2013. „Smisao i značaj suvremenih medija u prikupljanju i proučavanju hrvatske usmenoknjiževne baštine“. *In medias res* 2/2: 162-170, <https://hrcak.srce.hr/114452> (pristup 8.3.2024.).
- BATINA, Klementina. 2014. „Tradicijska kul- tura, život i običaji bistranskog kraja“. U: *Bistra: monografija*. Lj. Dobrovšak, ur. Bistra: Općina Bistra, str. 247-268.
- BATINA, Klementina. 2023. „Baštinski projekt Ekomuzej Bistra“. U: *Održivost kulturne baštine: zbornik radova znanstveno-stručnog skupa*. M. Hrovatin et al., ur. Velika Gorica: Grad Velika Gorica; Zagreb: Hrvatska aka- demija znanosti i umjetnosti, str. 45-65.
- BERAK, Sandra. 2023. „Kulturna i prirodna ba- ština Podsuseda: uloga zajednice u progra- mu baštine“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 66/1: 201-224, <https://doi.org/10.30754/vbh.66.1.1060> (pristup 8.3.2024.).
- BEZIĆ, Jerko. 1974. „Raznolik glazbeni svi- jet šire okolice Donje Stubice“. *Narodna umjetnost* 10/1: 309-375, <https://hrcak.srce.hr/40262> (pristup 8.3.2024.).
- BONIFAČIĆ ROŽIN, Nikola. 1974. „Folklorno kazalište u južnom dijelu Hrvatskog zagorja“. *Narodna umjetnost* 10/1: 217-256, <https://hrcak.srce.hr/40260> (pristup 10.3.2024.).
- BOTICA, Stipe. 2013. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- CELINIĆ, Anita. 2011. „Govor Gornje Bistre i bistranskoga kraja“. *Kaj* 44(218)/5(312): 27-44, <https://hrcak.srce.hr/76100> (pristup 9.3.2024.).
- DELORKO, Olinko. 1974. „Usmena poezija Gupčeva zavičaja“. *Narodna umjetnost* 10/1: 89-150, <https://hrcak.srce.hr/40258> (pristup 7.5.2024.).
- DOMŠIĆ, Lana, FRANIĆ, Barbara i Mirna PERIĆ. 2021. „Muzeji od doma: digitalne aktivnosti hrvatskih muzeja tijekom pande- mije bolesti COVID-19“. *Sociologija i prostor* 59/3(222): 437-452, <https://doi.org/10.5673/sip.59.3.5> (pristup 11.3.2024.).
- DRUŠTVO ZA DIGITALIZACIJU TRADICIJSKE KULTURNE BAŠTINE. [s.a.] „O nama“, <https://drustvozadtcb.org/drustvo-za-dtkb/> (pristup 7.5.2024.).

- DURAN, Mirjana. 2004. „Spomenar – tradicijski žanr spontane kulture djece i mladih“. *Društvena istraživanja* 13/3(71): 529-554, <https://hrcak.srce.hr/16173> (pristup 23.5.2024.).
- FORJAN, Josip. 1996. „Narodna nošnja Bistre“. *Radovi Hrvatskog društva folklorista* 4: 59-67.
- GWEREVENDE, Solomon i Zama M. MTHOMBENI. 2023. „Safeguarding intangible cultural heritage: exploring the synergies in the transmission of Indigenous languages, dance and music practices in Southern Africa“. *International Journal of Heritage Studies* 29/5: 398-412, <https://doi.org/10.1080/13527258.2023.2193902> (pristup 23.5.2024.).
- HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA. [s.a.]. s.v. „WWW“. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/www> (pristup 23.5.2024.).
- INOVACIJSKA PLATFORMA. 2023. „Hrvatska kulturna baština u digitalnom dobu“. Objavljeno 8. rujna 2023., <https://inovacijskaplatforma.hr/hr/vijest/hrvatska-kulturna-bastina-u-digitalnom-dobu> (pristup 10.5.2024.).
- INSTITUT ZA JEZIK I JEZIKOSLOVLJE. [s.a.]. „Jezik kao baština“, <https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html> (pristup 29.4.2024.).
- IVANČAN, Ivan. 1974. „Narodni plesovi u Gupčevu kraju“. *Narodna umjetnost* 10/1: 259-305, <https://hrcak.srce.hr/40261> (pristup 11.5.2024.).
- JELINČIĆ, Daniela Angelina i Ana ŽUVELA BUŠNJA. 2008. „Uloga medija u predstavljanju, mijenjanju i kreiranju tradicije“. U: *Predstavljanje tradicijske kulture na sceni i u medijima*. A. Muraj i Z. Vitez, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo, str. 51-63.
- KIIRU, Muchugu. 2021. „Challenges in the use of information technology in preserving and accessing oral literature in Kenya“. *University of Nairobi*, objavljeno 23. veljače 2021., <https://rise-afnet.uonbi.ac.ke/news/challenges-use-information-technology-preserving-and-accessing-oral-literature-kenya> (pristup 8.5.2024.).
- KIRKIEN, Heikki. 2001. „Problems of traditional culture and folklore in Europe“. U: *Safeguarding traditional cultures: a global assessment*. P. Seitel, ur. Washington: Center for Folklife and Cultural Heritage, Smithsonian Institution, str. 234-244, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132327> (pristup 18.5.2024.).
- KUBA, Ludvík. 1935. *Cesty za slovanskou písní 1885-1929*. Bd. 2: *Slovansky jih*. Prag: Nákladem slovanského ústavu.
- LEVAK, Tomislav i Snježana BARIĆ ŠELMIĆ. 2018. „Escaping the ‘virtual promenade’ – new trends in use of social networks by members of generation ‘Z’“. *Media, culture and public relations* 9/1-2: 37-55, <https://doi.org/10.32914/mcpr.9.1-2.3> (pristup 25.4.2024.).
- MARKS, Ljiljana i Ivan LOZICA. 2001. „Usmena književnost“. U: *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Z. Vitez i A. Muraj, ur. Zagreb: Barbat [etc.], str. 451-456.
- MARTINDALE, Andrew, SHNEIDERMAN, Sara i Mark TURIN. 2018. „Time, oral tradition and technology“. U: *Memory*. P. Tortell et al., ur. Vancouver: Peter Wall Institute for Advanced Studies, str. 197-206, https://shneiderman-commons.sites.olt.ubc.ca/files/2019/04/MartindaleShneidermanTurin_2018_TimeOralTraditionsTechnology.pdf (pristup 9.5.2024.).
- MINISTARSTVO KULTURE I MEDIJA REPUBLIKE HRVATSKE. 2020. „Predstavljen projekt „e-Kultura – Digitalizacija kulturne baštine“ u Muzeju Mimara“. Objavljeno 4. ožujka 2020., <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/predstavljen-projekt-e-kultura-digitalizacija-kulturne-bastine-u-muzeju-mimara/19230> (pristup 10.5.2024.).
- MINISTARSTVO KULTURE I MEDIJA REPUBLIKE HRVATSKE. 2024a. „Pretraživanje Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske, Umijeće izrade bistranskog tradicijskog nakita“, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7453> (pristup 7.5.2024.).
- MINISTARSTVO KULTURE I MEDIJE REPUBLIKE HRVATSKE. 2024b. „Smjernice za digitalizaciju kulturne baštine“, <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/izdvojena-lijevo/kulturne-djelatnosti-186/digitalizacija-kulturne-bastine-9828/smjernice-za-digitalizaciju-kulturne-bastine/15034> (pristup 10.5.2024.).
- MISRA, Sutapa. 2020. „Orature and new media: reviving oral traditions in the digital age“. *International Journal of Research Culture Society* 4/11: 90-95, <https://ijrcs.org/wp-content/uploads/IJRCs202011016.pdf> (pristup 10.5.2024.).
- MURAJ, Aleksandra i Zorica VITEZ, ur. 2008. *Predstavljanje tradicijske kulture na sceni i u medijima*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo.

- NIKOČEVIĆ, Lidija. 2008. „Zaštita i predstavljanje nematerijalne kulturne baštine“. U: *Predstavlanje tradicijske kulture na sceni i u medijima*. A. Muraj i Z. Vitez, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo, str. 145-152.
- OXFORD LEARNER'S DICTIONARIES. [s.a.] s.v. „viral“. Oxford: Oxford university press, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/viral?q=viral> (pristup 27.5.2024.).
- PETROVIĆ, Željka. 2008. „Uloga Zavičajnog muzeja u očuvanju kulturnog i regionalnog identiteta u Donjoj Kupčini“. *Etnološka istraživanja* 12/13: 263-273, <https://hrcak.srce.hr/37028> (pristup 27.5.2024.).
- RAJKOVIĆ, Zorica. 1974. „Narodni običaji okolice Donje Stubice“. *Narodna umjetnost* 10/1: 153-214, <https://hrcak.srce.hr/40259> (pristup 15.4.2024.).
- SONE, Enongene Mirabeau. 2010. „Digitalization of Cameroon oral literature: a new method in oral literature research“. *Sarjana* 25/2: 77-88, <https://sare.um.edu.my/index.php/SARJANA/article/view/10453> (pristup 29.9.2024.).
- TKALČIĆ, Vladimir. 1925. „Seljačke nošnje u području Zagrebačke gore“. *Narodna starina* 4(10): 133-164, <https://hrcak.srce.hr/59744> (pristup 15.4.2024.).
- TURIN, Mark, WHEELER, Claire i Eleanor WILKINSON. 2013. „Introduction“. U: *Oral literature in the digital age: archiving orality and connecting with communities*. M. Turin et al., ur. Cambridge: Open Book Publishers, str. xiii-xxiii.
- UDRUGA EKOMUZEJ BISTRA. [s.a.]a. „e-Spomenar“, <https://ekomuzej-bistra.hr/projekt-e-spomenar/> (pristup 15.4.2024.).
- UDRUGA EKOMUZEJ BISTRA. [s.a.]b. „e-Spomenar 2“, <https://ekomuzej-bistra.hr/projekti/e-spomenar-ii/> (pristup 15.4.2024.).
- UDRUGA EKOMUZEJ BISTRA. 2022a. *E-Spomenar*. Lista za reprodukciju. Objavila „Udruga Ekomuzej Bistra“, 15. – 26. prosinca 2022. YouTube, 6 videozapisa, https://www.youtube.com/playlist?list=PL_DD1B9boCs0kfTV8F59JGWi3HHSS2d8 (pristup 20.5.2024.).
- UDRUGA EKOMUZEJ BISTRA. 2022b. *Projekt E-SPOMENAR - Kaj i kak dalje?* Videozapis. Objavila „Udruga Ekomuzej Bistra“, 26. prosinca 2022. YouTube, 3:30, <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=dH3F2vZsJdo> (pristup 29.9.2024.).
- UDRUGA EKOMUZEJ BISTRA. 2023. *Projekt e-Spomenar 2*. Lista za reprodukciju. Objavila „Udruga Ekomuzej Bistra“, 11. – 29. rujna 2023. YouTube, 7 videozapisa, https://www.youtube.com/playlist?list=PL_DD1B9boCs2UgWr0-PE7tdeFBumSWIR5 (pristup 20.5.2024.).
- UNESCO. [s.a.]. „The World Atlas of Languages“, <https://en.wal.unesco.org/world-atlas-languages> (pristup 29.9.2024.).
- UNESCO Intangible Cultural Heritage. [s.a.]. „Oral traditions and expressions including language as a vehicle of the intangible cultural heritage“, <https://ich.unesco.org/en/oral-traditions-and-expressions-00053> (pristup 23.5.2024.).
- UNITED NATIONS. [s.a.]. „Universal Declaration of Human Rights – Thangmi“, <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/thangmi> (pristup 23.5.2024.).
- UNIVERSITY OF CAMBRIDGE. [s.a.]. „World Oral Literature Project Online Collections“, <http://www.oral literature.org/collections/index.html> (pristup 23.5.2024.).
- UREDNIŠTVO. 1974. „Folklor Gupčeva zavičaja (uz 400-godišnjicu seljačke bune godine 1573)“. *Narodna umjetnost* 10/1: 3-4, <https://hrcak.srce.hr/39890> (pristup 23.5.2024.).
- VRBAN ZRINSKI, Karolina i Lina MALEK. 2022. „Bistra voda Bistrom teče: zapisi o usmenoj književnosti bistranskoga kraja“. *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 55/3-4: 81-103, <https://doi.org/10.32004/k.55.3-4.4> (pristup 7.3.2024.).
- WARD, Anniston. 2024. „Top 10 Most Popular TikTok Songs This Week“. *Metricool*, objavljeno 20. svibnja 2024., <https://metricool.com/tiktok-songs/> (pristup 24.5.2024.).
- YOUTUBE. [s.a.]. „KUD Bistra“, https://www.youtube.com/results?search_query=kud+bistra (pristup 23.5.2024.).
- Zakon o muzejima. Narodne novine, br. 61/18, 98/19, 114/22, <https://www.zakon.hr/z/302/Zakon-o-muzejima> (pristup 24.5.2024.).
- ZEČEVIĆ, Divna. 1974. „Usmene predaje o Seljačkoj buni i kmetskom životu u široj okolici Stubice“. *Narodna umjetnost* 10/1: 7-29, <https://hrcak.srce.hr/39891> (pristup 24.5.2024.).